

УДК 378.4:35.072.1 «18/201»

НАТАЛІЯ ДЕМ'ЯНЕНКО

(Київ)

ДИСКУРС І ПРАКТИКИ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ АВТОНОМІЇ ВІД ПОЧАТКУ ХІХ СТ. ДО СЬОГОДЕННЯ

Розкрито феномен «університетської автономії» у наукових і політичних дискусіях початку ХІХ – ХХ ст. (М.І. Костомаров, В.І. Ленін, М.І. Пирогов, М.В. Сперанський, С.М. Трубецької та ін.), змісті загальних статутів імператорських університетів (1804, 1835, 1863, 1884) та практиці Харківського (1804), Київського (1834) і Новоросійського (1865) університетів. Констатовано, що на початку ХХІ ст. Україна знаходиться в ситуації подолання наслідків централізованого управління вищою освітою і розвитку тих рис академічного життя, які здатні забезпечити лібералізацію вищої школи. Закон України «Про вищу освіту» (2014) закріплює академічну, організаційну, фінансову автономію університету. Вона залишається основою університетського життя, однак потребує перевизначення з урахуванням більш глибокої інтеграції університету з економікою, ринком праці й програмою розвитку нації.

Ключові слова: університет, автономія, академічна свобода, самоврядування, лібералізація, децентралізація вищої школи.

Українська національна ідентичність за своєю природою є європейською ідентичністю, яка впродовж століть формувалася у контактах з європейською культурою. У реальних умовах теперішньої України боротися за збереження української ідентичності означає, перш за все, берегти її європейську гуманістичну і демократичну сутність. Однак це передбачає також захист від антиєвропейських авторитарних тенденцій тих культурних механізмів трансляції досвіду українського соціуму, які дозволяють підтримувати традиції демократичного розвитку нації і людської особистості. Таким механізмом упродовж століть була в Європі автономія університетів як особливий, властивий саме європейській цивілізації інститут.

З ХІІІ ст. європейський університет, який зародився в Італії, на півдні Франції і в Парижі, розпочав експансію взірців і способів організації вищої освіти. До середини ХV ст. «університетське будівництво» охопило всю Центральну Європу. Особливо багато університетів, різноманітно орієнтованих у конфесійному відношенні – католицьких, лютеранських, кальвіністських, з'явилося у другій половині ХVІ – на початку ХVІІ ст. у Центральній і Східній Європі в зв'язку з ходом Реформації і Контрреформації [21, с. 12].

Починаючи з останньої чверті XVI ст. ці процеси також отримали відгук серед православної конфесії в Речі Посполитій, де в містах Галіції, Подолії і Волині виникли перші греко-слов'янські школи, підтримувані православними братствами і великими магнатами (такими, як Костянтин Острозький, Острозька академія, 1576) [13; 18]. Їх організація, програми і методи викладання орієнтувалися на православний Схід, маючи при цьому спільні риси з єзуїтськими колегіями. Саме ці навчальні заклади можуть уважатися зародками православних університетів. Їх установчі документи затверджувалися східними патріархами (Костянтинопольським, Антіохійським), що знаходилися на той час в землях Речі Посполитої.

Поєднав «греко-слов'янське» і «латинське» викладання на початку 1630-х років київський митрополит Петро Могила. Заснована ним у Києві православна колегія (в майбутньому – Києво-Могилянська академія) претендувала на ті ж права університетів, якими в Речі Посполитій вже користувалися католицькі вищі школи [7, с. 255-265; 17; 21, с. 12].

З приєднанням Києва ідея відкриття православного університету перейшла до Московської держави, яка тим самим вступила в процес «університетського будівництва». На рубежі 1670 – 1680-х рр. була висунута думка про заснування Московської академії, своїми загальними рисами відповідна проекту православного університету, що засвідчується «Привілегією на Академію» Сімеона Полоцького і Сильвестра Медведєва [15, с. 17-21]. І хоча в задуманому вигляді ця ідея не була реалізована, на початку царювання Петра I академія у Москві все ж була відкрита за зразком Київської.

Формування інституту російської науки (академія, університет) базувалося на рішенні Петра I, який підписав Положення про створення Санкт-Петербурзької Імператорської академії наук (1724). Рішення було компромісним, оскільки передбачало монтаж двох основних зразків – Лондонського королівського товариства і Паризької академії наук. «Протекторат» вищої влади зазначався в самій назві нової установи, а паризький інститут демонстрував, яким чином можна залучити «вчених людей» для роботи за контрактом. Іншими словами, академіки йшли на «государеву службу» і отримували досить високу «академічну винагороду» за свою роботу.

Намагаючись обґрунтувати ідею автономії університету, М.Ломоносов («Проект привілею Академії наук», 1764) наголошував на дотриманні наступних обов'язкових умов: свободі самоврядування (обранні ректорів і деканів), наданні законодавчих повноважень «професорським конференціям», праві присуджувати вчені ступені, високому статусі носіїв університетських ступенів (що означало в даному випадку включення відповідного положення до «Табелю про ранги»). Наступний «План заснування в Росії університетів» (1787) належав досить відомому екатерининському вельможі О.П. Козодавлеву. Він призначався для нових університетів, один із яких передбачалося відкрити у Чернігові (указ від 29 січня 1786 р.). За основу розроблення «Плану» було прийнято так званий Wiener Studienplan – навчальний план Віденського університету [16, с. 657].

Загалом розвиток університетської освіти регламентувався статутами Російських імператорських університетів (1804, 1835, 1863, 1884) [20, 269 стб.].

Внутрішня організація Харківського (1804), Київського св. Володимира (1834) і Новоросійського (1865) імператорських університетів [6, с. 26-36; 12] університетів виявилася плодом компромісу між тенденцією до «модернізації», з розвитком навколо університету навчальної інфраструктури, наукових товариств, бібліотеки, лабораторій тощо, і одночасним повним закріпленням корпоративної автономії в її «докласичному» розумінні. При цьому під «модернізацією» розумілося таке реформування, за якого держава, втручаючись у життя вченої корпорації, брала на себе функції з організації навчального процесу, підбору викладацьких кадрів, контролю за рівнем викладання, забезпечення необхідними для цього засобами тощо [21, с. 14-15].

У цілому ж в історії вищої освіти відомі різні моделі організації університетського життя – від найширшої автономії до прямого правління з боку державних або інших патронувальних органів. Класична модель університету передбачала широку автономію і самоврядування. У кожній країні автономія трактувалася і трактується по-різному, тому про неї можна говорити як про певне узагальнене поняття, що передбачає отримання навчальними закладами тих чи інших свобод. Загалом під університетською автономією мається на увазі «самоврядування університету». Водночас зрозумілим є той факт, що повною мірою ізольованого від впливу держави і суспільства університетського самоврядування не існує. Є взаємна згода університетів, держави й суспільства в тому, що університети в силу завдань, які вони покликані вирішувати в державі й суспільстві, мають певну свободу дій для розв'язання цих завдань, тобто наділені автономією. Кожна з названих сторін має право накладати обмеження на цю свободу – залежно від історії і традицій окремої країни, від сутності влади і стану суспільства, від стану розвитку університетів. При цьому рівень обмежень держави й суспільства залежить від того, наскільки університети відповідають вимогам наукової освіти і культури. Водночас університет може активно відстоювати і розширювати автономію, звільняючись від тих чи інших обмежень. Однак, лише небагатьма університетами досягається рівнозначне партнерство у відносинах з державою та суспільством [5, с. 42-49].

Зазначимо, що класичні університети Східної, Центральної і Південної України (XIX ст.) створювалися з ініціативи держави (названі регіони входили до складу Російської імперії), функціонували за державний рахунок, називалися імператорськими (імператор надавав дозвіл і підписував укази про їх відкриття) і слугували практичній меті підготовки фахівців для державної служби. Вони забезпечували розроблення змісту й належний рівень освіти, управління освітнім процесом і відповідний контроль його якості. На відміну від Західного університету, церква була чи не єдиним інститутом, досвіду спілкування з яким ці університети були позбавлені [4, с. 8-13].

Високий правовий статус Харківського (1804) [1], Київського (1834) [3], Новоросійського (1865) [11] та інших університетів умотивував виникнення окремої галузі державного управління університетською освітою. У зв'язку з цим нагадаємо, що суть докласичного (інакше кажучи – середньовічного) університету полягала в існуванні привілейованої самоврядної корпорації професорів і студентів із судовою, фінансовою та іншою автономією, права якої гарантувалися вищою церковною і державною владою. Саме ці здавалося б

суперечливі ідеї сприяли утвердженню європейського університету на вітчизняному ґрунті.

Автономія первинно була затверджена у двох основоположних для університетської системи Російської імперії документах: Попередніх правилах народної освіти від 24 січня 1803 р., а невдовзі й у загальному Статуті імператорських університетів від 5 листопада 1804 р. [21, с. 15]. Саме у «Попередніх правилах народної освіти» (1803) містився розрахований на перспективу розгорнутий план діяльності нового відомства, свого роду державна освітня доктрина. Демократичні принципи розвитку освіти, обґрунтовані в цьому документі, отримали найсуттєвіше втілення в діяльності університетів. Це відобразилося, передусім, у виборності професури й університетського управління, що водночас не порушувало принципу державного піклування і керівництва університетами. Найбільшою складністю у зв'язку з цим стало трактування і реалізація поширеного на Заході принципу університетської автономії, яка не узгоджувалася з прийнятими нормами державного централізму.

Статут 1804 р. офіційно визначав навчальний і адміністративний устрій університетів Російської імперії. Найважливішим його досягненням вважається проголошення університетської автономії. Спочатку автономію трактували як свободу університету від державного керівництва й контролю. Це передбачало виборність ректора, проректорів, професорів шляхом таємного голосування, самостійність у затвердженні вчених ступенів, відкритті кафедр тощо. Професорам було надано право читати авторські курси, базуючись на заявлених власних наукових працях (або працях іншого відомого вченого). Вони зобов'язувалися лише доповісти про це Вченій раді й урахувати зауваження колег. Жодних інших форм контролю змісту і якості освіти Статут не передбачав. Водночас університетська автономія якісно відрізнялася від західного варіанта тим, що особовий склад університету, починаючи з ректора, перебував на державній службі й отримував не лише заробітну платню, але й значні привілеї, зокрема, досить високі пенсії та чини за існуючого «Табелю про ранги» [23].

У ході освітньої реформи 1828-1835 рр. було запроваджено другий Загальний Статут імператорських університетів (1835). Новим Статутом у навчальну, виховну та організаційну діяльність університету запроваджувалися відчутні обмеження. Так, ліквідовано свободу викладання, закрито училищні комітети, значно ущільнено принцип університетської автономії. Піклувальник округу призначався управителем університету. Під його безпосереднім керівництвом перебував інспектор студентів, який мав бути військовим чи громадянським службовцем. Університет остаточно позбавлявся судових функцій. Права і обов'язки ради, порівняно зі Статутом 1804 р., стосувалися лише управління навчальною частиною. Ректора обирала Рада з числа ординарних професорів терміном на чотири роки. Господарською і поліційною частинами опікувалося Правління, яке в свою чергу було підпорядковане піклувальникові. Запроваджувалася обов'язкова для всіх факультетів кафедра богослов'я. Щодо професорсько-викладацького складу, то, незважаючи на збереження права Ради університету обирати професорів та інших викладачів, міністру надавалася можливість на власний розсуд призначати на посаду професора й ад'юнкта вакантних кафедр людей, що відзначилися «ученістю і даром викладання», за

наявності необхідних учених ступенів. Отже, до Статуту 1835 р. увійшло положення про вибори ректора з подальшим затвердженням імператорським указом, а професорів – із затвердженням міністром. Саме ці події й зумовили виникнення проблеми «автономії університету» в громадській думці, яка згодом перетворилася у головну суперечність університетського будівництва [2; 10; 14; 19; 22].

Про третій загальний Статут імператорських університетів (1863) у літературі склався стереотип як про певний прорив до демократії, академічних свобод і університетської автономії. Безпосереднім приводом до розроблення Статуту стали суттєві обмеження діяльності університетів, застосовані у зв'язку з буржуазними революціями на Заході. Восени 1849 р. було накладено остаточну заборону на виборність у формуванні керівних органів університетів. З метою ліквідації будь-якого вільнодумства запроваджено зміни до навчальних планів [9].

Водночас, усвідомивши, що суспільний прогрес не можна зупинити адміністративними заходами та переконавшись у безплідності спроб силового тиску, влада почала поступово послаблювати надзвичайний режим у освітній політиці. З 1856 р. в університети поступово повертається нормальний уклад навчального життя. Указом від 13 травня 1861 р. було поновлено виборність ректорів і проректорів [4, с. 8-13].

Розроблення третього Статуту, де демократичні здобутки отримали найбільшого відображення, тривало досить довго (розпочалося у 1858 р.) і відбилося в дискусії представників двох напрямів: ліберального (Є.П. Ковалевський, М.І. Пирогов, М.І. Костомаров) та реакційного (В.П. Долгоруков, С.Г. Строганов). З 1861 р. процес обговорення змісту і спрямування нового загального Статуту імператорських університетів очолив міністр народної освіти О.В. Головнін. Саме йому належить заслуга повернення на службу звільненого до того М.І. Пирогова та залучення до офіційної освітянської діяльності відомих фахівців у галузі науки й освіти, діячів, які користувалися авторитетом серед педагогічної громадськості, а отже, визнання їхніх заслуг з боку Міністерства. Так, були призначені: К.К. Фойгт – професор, а згодом ректор Харківського університету (Харківський навчальний округ), Ф.Ф. Вітте – професор і помічник інспектора училища правознавства (Київський навчальний округ), О.О. Арцимович – попечитель Одеського навчального округу (з 1862 р.). О.В. Головнін залишився в історії освіти як послідовний прибічник університетської автономії, натхненник університетського Статуту (1863 р.). Цей документ дійсно помітно послабив чиновницьку опіку над університетами, ставши важливим кроком у напрямі до їхнього самоврядування. Результати обговорення Статуту широко висвітлювалися у пресі, були опубліковані у двотомнику «Зауважень на проект Загального Статуту Імператорських Російських університетів».

На довгі роки основою для дискусії з університетського питання стала стаття М.І. Пирогова «Університетське питання» (вперше опублікована у вигляді брошури «Додаток до зауважень на проект загального статуту ...університетів», 1863) [14]. Значне місце у цій праці М.І. Пирогов відвів проблемі управління університетами: «Тільки тоді я побачу університетську колегію живою, сильною і прогресивною, коли: 1) кожен із наших університетів розгорне свою діяльність на просторі й на свободі; сам за своїми власними пере-

конаннями і, пристосовуючись до місцевих вимог, розподілить свій бюджет з повною відповідальністю перед наукою, державою і суспільством; 2) сам визначить винагороду за труди...не за посадами, а за особистою гідністю і заслугами в науці; 3) сам доведе, що зумів виправдати повну до нього довіру держави, задовільнивши всім вимогам науки, в особі її представників; 4) нарешті, на зміну бюрократичного елементу, з його формалізмом, рангами і привілеями, внесе в своє життя інший, рідний йому – науковий і духовний, довівши тим, що наука стоїть у нього вище забобонів і самоспокуси», – підводить підсумок М.І. Пирогов [14].

У ході підготовки університетської реформи початку 1860-х рр. О.В. Головнін пішов від аналізу поглядів вітчизняних учених до врахування зарубіжних освітньо-модернізаційних тенденцій, думок передової освітянської громади Європи. Він розпорядився відправити проект відомим педагогам Німеччини, Франції, Бельгії та Англії. Їхні відгуки були зібрані в окремому томі «Зауважень іноземних педагогів на проект навчальних закладів Міністерства народної освіти». Затверджений 1863 р. Статут Російських імператорських університетів дійсно став найбільш прогресивним порівняно з двома попередніми (1804 і 1835 рр.). Він знімав обмеження з автономії університету і університетського суду, містив положення щодо розширення наукової діяльності університету (через започаткування наукових товариств, написання студентами наукових праць, преміювання та нагородження медалями кращих із них тощо). Значну увагу в Статуті було приділено організації навчальної діяльності університету. Так, факультетські збори отримали право на розробку і затвердження навчальних планів та програм. До університету тепер зараховували всіх, хто мав атестат про завершення повного гімназійного курсу навчання. Зазначене відповідало європейським тенденціям, адже в другій половині XIX ст. наука бачилася основою соціального прогресу, а інтелігенція (а отже, й університети) – відповідальними за цей прогрес [23, р. VII, VIII].

Цікаво, що навіть під час дискусії кінця 1870-х – початку 1880-х рр., як побічні збереження Статуту 1863 р., так і його противники, були єдиними у відстоюванні тези про виключну роль університетської реформи серед інших соціальних змін. Поняття «централізація», «децентралізація», «самоврядування», «автономія» в другій половині XIX ст. активно розроблялися такими правознавцями, як О.В. Лохвицький, М.М. Коркунов, Б.М. Чичерін, О.Д. Градовський. Особливе значення надавалося самоврядуванню як прояву децентралізації.

Невдовзі до Статуту почали вноситися певні корективи з метою «посилення централізованого начала, державного контролю за ходом і змістом викладання та утвердження необхідного порядку і дисципліни серед студентів». На початку 1870-х років з'являються численні публікації щодо обговорення проблем автономії університету, з критикою «університетської автономії на західний манер». У 1874 р. тимчасова комісія під головуванням міністра державних володінь П.О.Валуєва висловила за реформування внутрішньої організації університетів, а 1875 року було утворено основну комісію з метою розроблення чергового проекту Статуту університетів під керівництвом статс-секретаря І.Д. Делянова. 16 березня 1882 р. останнього було призначено міністром народної освіти. 30 травня того ж року на посаді міністра вну-

трішніх справ Олександр III затвердив графа Д.О. Толстого. Двоє досвідчених державних чиновників розумілися на проблемах вищої школи і мали детальний план її реформування, який, передусім, передбачав запровадження нового університетського Статуту. Проект Загального Статуту імператорських університетів було винесено на розгляд Державної ради 30 листопада 1882 р. На основі Указу Сенату запровадження Статуту передбачалося з 1884-1885 н. р. Усі факультети університету (історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний, медичний) трактувалися як частини єдиного цілого. Особливе місце у першому розділі відводилося визначенню статусу піклувальника навчального округу, його прав і обов'язків. Коло повноважень піклувальника, порівняно зі Статутом 1863 р., було значно розширено. Він мав спостерігати за ходом університетського викладання, скликати, в разі необхідності, раду і правління університету, призначати збори факультетів. Йому надавалося право вищого керівництва у справах охорони порядку й дисципліни. Про вжиті заходи піклувальник був зобов'язаний доповідати міністрові народної освіти. Крім того, він міг навіть вимагати від ректора звіт про організацію нагляду за студентами [5, с. 42-49].

Основні функції ректора визначалися в другому розділі Статуту. Серед них: нагляд за навчальним процесом і повнотою викладання в університеті, за утриманням допоміжних установ, контроль за проведенням вступних іспитів, застосуванням заходів щодо врегулювання порядку й дисципліни в університеті. До обов'язків ректора входило головування на засіданнях Ради і Правління університету, керівництво їх роботою. Рада складалася з професорів університету. На засіданнях розглядалися найважливіші проблеми життєдіяльності вищого закладу освіти. Зокрема, заслуховувалися й аналізувалися звіти професорів про наукову і навчальну роботу, щодо професійних зв'язків із зарубіжжям, участі у конференціях тощо. Міністерство народної освіти наглядало за ходом розв'язання найважливіших питань. За необхідності, ректор мав право проводити факультетські збори, де обговорювалися питання іспитів викладачів на здобуття вчених звань, приймалися постанови про надання магістерських свідоцтв, розглядалися рукописи на предмет їх друку за рахунок університету, обговорювалися умови присудження студентам медалей і «почесних відгуків» за написані ними твори, заслуховувалися звіти викладачів про практичні заняття зі студентами тощо. Право на обрання декана факультету надавалося піклувальникові навчального округу, остаточно ж затвердження на посаді (терміном на чотири роки) відбувалося лише з дозволу міністра народної освіти [4, с. 8-13].

Статут суворо регламентував освітній процес. Так, значна увага приділялася контролю рівня знань студентів. Особливе місце відводилося питанням дисципліни. З метою їх урегулювання до університетського Статуту було включено главу «Про інспектора студентів і його помічників». Саме інспектори мали стежити за дотриманням студентами дисципліни й порядку. Посадові обов'язки співробітників інспекції визначалися спеціальною інструкцією Міністерства народної освіти. В структурі університету передбачалися специфічні виправно-виховні установи – карцери, де повинні були відбувати покарання студенти-правопорушники. Отже, Статут 1884 р. увійшов в історію університетів як такий, що суттєво обмежував їх автономію рамками державності, на-

даючи право Міністерству освіти та піклувальнику регламентувати життєдіяльність вищих навчальних закладів [22].

У ході подій 1905-1907 рр. університети перетворилися на вогнища опозиції: тут проходили мітинги і збори, студенти і професори брали активну участь у різноманітних політичних акціях, а в деяких випадках і в озброєних виступах. 27 серпня 1905 р. в умовах наростання протесту, імператор Микола II затвердив «Тимчасові правила про управління вищими навчальними закладами Міністерства народної освіти», якими встановлювалася автономія університетів та інших вищих навчальних закладів Міністерства народної освіти (хоча слово «автономія» в указі не фігурувало). У 1906 р. була введена так звана предметна система, яка передбачала вільний вибір індивідуального плану навчання (вибір послідовності вивчення навчальних дисциплін і часу складання екзаменів).

Однак у цілому і після революції університети лишилися опозиційними центрами. Спроби влади відновити вплив на університети сприймалися не лише студентами, але й багатьма професорами як наступ на університетську автономію. Автономія університетів у цей час розумілася багатьма представниками університетської корпорації як фактична незалежність від влади. Вони доволі хворобливо реагували на найменші ознаки утиску своїх прав. Такі погляди зумовили кризу управління, коли державна влада в особі міністерства і піклувальника по суті протистояла університетській владі в особі ради. Цей стан речей відобразився і в дискусії з «університетського питання». Багато ліберально налаштованих авторів, як, наприклад, М.В Сперанський стали писати про крах [19], а консерватори, як В.М Пуришкевич, – про розкладання університетів. Однак завдання вирішення університетського питання (як одного з ключових) увійшло лише в програми центристських партій. Найбільше місця йому відводилося в програмі кадетів. Характерно, що в програмі Української демократичної партії параграф «Автономія вищих навчальних закладів» був представлений у розділі «Державний і громадський устрій».

Проблема університетської автономії продовжувала займати центральне місце в обговоренні університетського питання. Як писав відомий «теоретик університетської автономії» С.М Трубецької (*«Університетське питання», 1904*), університет не може бути не автономним, оскільки автономія «вимагається самою суттю справи». Не дивно, що сучасний йому університетський лад він називав «ураженим старечим маразмом, який відобразився в глибокому розпаді, дезорганізації і у відсутності здатності координувати всі складові університетського організму до єдиної належної мети». При цьому центральним питанням «корпоративного ладу» він уважав університетське самоврядування. К.А Тімірязєв (*«Академічна свобода: (думки вголос старого професора)», 1905*) називав самоврядування «життєвим нервом» університету. І все-таки, хоча така думка і переважала, але вже не виглядала однозначною. Так, В.М Пуришкевич писав слово «автономія» в лапках, часто з епітетом «горезвісна», а рада професорів називала її «головним штабом антидержавної політичної пропаганди». Досить критично були налаштовані до університетського самоврядування і ліві радикали. Так, В.І. Ленін назвав першого обраного в 1905 р. ректора університету С.М. Трубецького «холопом» самодержавства. Отже, у до-

жовтневій публіцистиці дискусія з питання університетської автономії набула відверто політичного характеру [21, с. 380-382].

У 1908 р. Урядовий Сенат опублікував офіційне тлумачення меж університетської автономії, заявивши, що її слід розуміти як вибір управлінських і педагогічних функцій, однак із безумовним збереженням підзвітності урядовому керівництву. Тобто Сенат, не скасовуючи автономію офіційно, зазначав, що її не слід розуміти як виключну самостійність і незалежність університету від Міністерства освіти. Своєрідною відповіддю на цю заяву можна вважати статтю М.В. Сперанського «Держава і наука», (1911), яка пізніше увійшла складовою до його книги «Криза російської школи: Торжество політичної реакції. Крах університетів» (1914) [19]. Автор висловлює думку про кризовий стан університетів, вважаючи, що в Росії немає ні свободи науки, ні свободи викладання. Головну причину такого становища він убачає в руйнівному вторгненні держави у сферу науки і освіти. Жоден статут, з точки зору М.В. Сперанського, не може відразу виправити всі недоліки університетів.

Урядові підходи були протилежними, і вихід наступного Статуту імператорських університетів планувався в 1917 р. Слід гадати, що під впливом суспільно-політичних подій, а отже, демократизації освітніх процесів, планувалося розширити межі автономії університету. Так чи інакше, Статут залишився на рівні проекту і ніколи не був реалізованим у життєдіяльності університету, хоча квінтесенцією освітньої політики періоду українських національно-визвольних змагань стала спроба поєднати ідеї українізації [8], професіоналізації та університетизації освіти із дотриманням принципу автономії в управлінні вищим навчальним закладом. Радянська ідеологія, навпаки, призвела до остаточного нівелювання академічних свобод та університетської автономії [4, с. 8-13]. Із початком радянської епохи університети були піддані нищівній критиці. Як установи «чистої науки» вони почали сприйматися суто негативно. Їм протиставлялися політехнікуми, побудовані на основі синтезу науки і виробництва. Сама форма університетів представлялася чимось недоречним, оскільки під одним дахом об'єднувалися різноаспектні організації, відмічалось, що вона вступила в конфлікт з життям, є «незграбною і недостатньо еластичною». Академічна педагогічна парадигма університетської системи підготовки фахівців була розкритикована як така, що не забезпечувала конкретних професійних знань і вмінь. В Україні це зумовило рішення про закриття класичних університетів. Постановою «Про реформування вищої школи» Наркомосом України у 1920 р. було ліквідовано університети в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі. Система університетської освіти була відновлена лише 1933 р. [6, с. 31-32]. Надалі державне замовлення на виробництво спеціалістів призвело до усереднення і нівелювання особистості в освіті, що стало важливою ознакою особистісно-відчуженого підходу у вищій школі. Авторитарна модель більш ніж на півстоліття відкинула будь-які автономістичні і демократичні тенденції. Суспільство було повністю відсторонено від контролю за вищою освітою. Дискусія з університетського питання так і не відновилася. Тривалий час університети існували без опертя навіть на елементарні концептуальні основи, не маючи чітко визначеного місця в системі освіти. І все-таки сам по собі факт їх відродження можна вважати знаменним, як характерною є

й подібність у деяких основоположних рисах дореволюційного, радянського і пострадянського університетів [21, с. 382-383].

Проблеми демократизації і гуманізації вищої освіти актуалізуються наприкінці ХХ ст. Перехід до ринкових відносин конкуренції і свободи вибору не міг не торкнутися сфери вищої освіти. В сучасних умовах побудова її нової моделі економічно детермінована і соціально затребувана. Однак, історія і сьогодні доводять, що висока роль університету в системі освіти та суспільно-політичному житті залежить, передусім, від рівня його автономності та академічного клімату. Автономія необхідна університету для реалізації інтересів соціального оточення і власних внутрішніх цілей.

Україна знаходиться в ситуації подолання наслідків централізованого управління вищою освітою і розвитку тих рис академічного життя, які здатні забезпечити лібералізацію вищої школи. Закон «Про вищу освіту» (2014) закріплює автономію університету – академічну, організаційну, фінансову, передбачає децентралізацію (цілий ряд повноважень переходить до кафедр і факультетів). Університет має набути самоцінності, на протигагу теперішньому статусу – установи, що надає послуги багатьом соціальним інститутам. Відповідно необхідним є узгодження пріоритетів державної політики у сфері освіти, інтересів суспільства, мети й завдань самого університету. Лише тоді він зможе виступати рівноправним партнером у відносинах з державою, громадянським суспільством, ринком праці і особистістю. У зв'язку з цим важливим є визначення парадигмальних напрямів, котрі задають диференціацію і породжують різноманітність моделювання університету: 1) освіта – дослідження; 2) навчання – виховання; 3) патронаж (державне управління) – автономія (самоврядування). Принцип автономії прискіпливо охороняється сучасним університетом, як оберігався ним упродовж усього періоду становлення й розвитку. Цього вимагає необхідність підтримки академічного статусу, який дозволяє вирощувати науку, виховувати інтелектуальну еліту, формувати духовний потенціал суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Багалея Д.И.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 - 1905) / Д.И.Багалея, Н.Ф.Сумцов, В.П.Бузескул. – Харьков, 1906. – 344 с.
2. *Вернадский В.И.* Об основаниях университетской реформы / В.И.Вернадский. – М., 1901. – 17 с.
3. *Владимирский-Буданов М.Ф.* История императорского университета св. Владимира. – Т. 1. Университет св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича / М.Ф.Владимирский-Буданов. – К.: Тип. Имп. Университета св. Владимира, 1884. – 674 с.
4. *Дем'яненко Н.М.* Автономія університету: від статутів ХІХ ст. до сучасного трактування / Н.М.Дем'яненко // Нові технології навчання: наук. збірник / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2009. – № 59, ч. 1. Спец. випуск. – С. 8-13.
5. *Дем'яненко Н.М.* Автономія університету: ретроспектива, модернізація / Н.М.Дем'яненко // Вища освіта України. – 2005. – № 2. – С. 42-49.
6. *Дем'яненко Н.М.* Парадигмальний вимір історичного процесу підготовки педагогічних кадрів в Україні / Н.М.Дем'яненко, І.М.Кравченко // Учителські інститути в

системі педагогічної освіти України (друга половина XIX – початок XXI ст.). – К.: Фенікс, 2010. – 512 с.

7. *Замлинський В.* Петро Могила / В.Замлинский, В.Пашченко // Історія України в особах: IX – XVIII ст. / [В.Замлинский, І.Войцехівська, В.Галаган та ін.]. – К.: Україна, 1993. – С. 255-265.

8. *Кашуба М.В.* Філософія відродження на Україні: зб. ст. / [М.В.Кашуба, І.В.Паславський, І.С.Захара]. – К.: Наукова думка, 1990. – 384 с.

9. Киевский университет. Документы и материалы. 1834 – 1984. [сост. В.А. Замлинский, А.А.Буравченков, А.В.Долинский и др.]. – К.: Вища школа, 1984. – 191 с.

10. *Костомаров Н.И.* Замечание о наших университетах // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования: в 17 тт. – М.: Чарли, 1994. – Т. 17. – 512 с. - С. 349-361.

11. *Модестов В.И.* Отрывок из воспоминаний / В.И.Модестов // Новороссийский университет в воспоминаниях современников / Автор-составитель Ф.А.Самойлов. – Одесса: Астропринт, 1999. – 296 с.

12. Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / [В.В.Різун, М.С.Тимошик, А.Є.Конверський та ін.]. – К.: Наша культура і наука, 2004. – 440 с.

13. *Нічик В.М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.): [монографія] / В.М.Нічик, В.Д.Литвинов, Я.М.Стратій. – К.: Наукова думка, 1990. – 384 с.

14. *Пирогов Н.И.* Университетский вопрос // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения / Сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок; Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1985. – 493 с.

15. *Полоцкий С.* Из «Привилегии на Академию» / Симеон Полоцкий, Сильвестр Медведев // Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: Антология / сост. А.Ю.Андреев, С.И.Посохов. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – С. 17-21.

16. *Рождественский С.В.* Очерки по истории системы народного просвещения в России в XVIII – XIX вв. / С.В.Рождественский. – Т. 1. – СПб., 1912. – 1121 с.

17. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.): Нариси / [редколегія: М.Д.Ярмаченко (відп. редактор), Н.П.Калениченко (заст. відп. редактора). С.У.Гончаренко та ін.]. – К.: Радянська школа, 1991. – 381 с.

18. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / С.Сірополко [підготував Ю.Вільчинський]. – 2-ге вид. – Львів: Афіша, 2001. – 664 с.

19. *Сперанский Н.В.* Кризис русской школы. Торжество политической реакции. Крушение университетов / Н.В.Сперанский. – М., 1914. – 271 с.

20. Сравнительная таблица уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 гг. – С-Пб.: Типо-Литография С.-Петербургской тюрьмы, 1901. – 269 стб.

21. Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: Антология / сост. А.Ю.Андреев, С.И.Посохов. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 527 с.

22. *Щетинина Г.И.* Университеты в России и устав 1884 г. / Г.И.Щетинина. – М.: Наука, 1976. – 231 с.

23. *Vucinich A.* Social thought in Tsarist Russia: The quest for a general science of society, 1861 – 1917 / A.Vucinich. – Chicago; London: Univ. of Chicago press, 1976. – 312 p.

НАТАЛИЯ ДЕМЬЯНЕНКО

ДИСКУССИЯ И ПРАКТИКИ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ АВТОНОМИИ ОТ НАЧАЛА XIX В. ДО СЕГОДНЯШНЕГО ДНЯ

Раскрыт феномен «университетской автономии» в научных и политических дискуссиях начала XIX – XX вв. (Н.И.Костомаров, В.И.Ленин, Н.И.Пирогов, Н.В.Сперанский, С.М.Трубецкой и др.), содержании общих уставов императорских университетов (1804, 1835, 1863, 1884) и практике Харьковского (1804), Киевского (1834), Новороссийского

(1865) университетов. Констатируется, что в начале XIX в. Украина пребывает в ситуации преодоления последствий централизованного управления высшим образованием и развития качеств академической жизни, способных обеспечить либерализацию высшей школы. Закон Украины «О высшем образовании» (2014) закрепляет академическую, организационную, финансовую автономию университета. Она остается основой университетской жизни, но требует переопределения с учетом более глубокой интеграции с экономикой, рынком труда и программой развития нации.

Ключевые слова: университет, автономия, академическая свобода, самоуправление, либерализация, децентрализация высшей школы.

NATALIA DEMYANENKO

THE DISCOURSE AND PRACTICES OF UNIVERSITY AUTONOMY FROM THE EARLY XIX CENTURY UNTIL THE PRESENT TIME

The phenomenon of «university autonomy» is disclosed in scientific and political debates of the early XIX – XX centuries (M.Kostomarov, V.Lenin, M.Pyrogov, M.Speransky, S.Trubetskoj etc.), general content of the statutes of the Imperial University (1804, 1835, 1863, 1884) and practice of Kharkov (1804), Kiev (1834) and Novorossiysk (1865) universities.

In the history of higher education various models of university life are known: from the broadest autonomy to direct rule by the state or other patronage authorities.

The classical model of the university provides broad autonomy and self-regulation. In each country autonomy was treated and is treated differently, that's why we can speak about it like a certain generalized concept that involves obtaining educational institutions of various freedoms. Overall under university autonomy we mean «self-regulation of the University».

Today Ukraine is in a situation of overcoming the consequences of centralized ruling of higher education and developing those features of academic life that can provide the liberalization of higher education. The law «On Higher Education» (2014) establishes the academic, organizational and financial autonomy of the university. The University should get the intrinsic value, to counterbalance current status – the institution that provides services to many social institutions. According to that, it is necessary to harmonize priorities in educational policy, public interests, goals and objectives of the University itself. Only then the University can act as an equal partner in the relationship with the state, civil society, labor market and the individual.

Connecting to that it is important to determine the paradigmatic trends that define and generate a variety of differentiated University models: 1) education – research; 2) training – education; 3) nursing (state-regulation) – autonomy (self-regulation). The principle of autonomy is thoroughly protected by modern university, as it was protected throughout the period of formation and development

This is required by the need to maintain the academic status that allows developing the science, cultivating intellectual elite, forming the spiritual potential of society. Autonomy stays the foundation of university life, but today it is highly necessary to redefine considering deeper University integration with economy, labor market and program of nation development. Universities are facing the challenge to prove that they can make a significant contribution to economic and social development of society, fulfilling the government, international target programs, however, while maintaining academic freedom in realization of scientific research, development of intelligence and culture.

Keywords: university, autonomy, academic freedom, self-regulation, liberalization, decentralization of higher education.

Одержано 18.02.2016, рекомендовано до друку 04.04.2016